

АПСТРАКТ

Основни мотив за писање текста је усмерен ка идентификацији присутности циборијумских структура у српској црквеној архитектури. Физичко подручје истраживања, у ширем погледу хришћански храм, и у ужем олтарски простор, разматра се методом идентификације обележја теолошког симболизма. Сакрална топографија хришћанског храма се тумачи са полазишта теолошког и програмског значаја. Просторне јединице цркве се укратко анализирају путем теолошког симболизма у циљу добијања сазнања о пореклу значења. Тежиште истраживања осветљава присутне врсте циборијума у прошлости и садашњости. Типолошки метод указује на присуство различитих типова циборијума. Методом утврђивања теолошког порекла осветлиће се типови циборијума у литургијској пракси српских православних цркава у прошлости. Функционалном методом ће се утврдити њихова намена. Дескриптиван приступ пружа увид у њихова архитектонска и декоративна обележја. У раду се разлаже начин сједињавања њихове функционалности са ликовношћу, истичући непроизвољан вид тумачења одговарајућег уметничког наслеђа. У оквиру развоја и употпуњавања физичке структуре олтара, анализирање савремених примера настоји да их представи као прилог одговору на питање њихове сврсисходности. Метода транспозиције ће у појединостима размотрити начин коришћења историјских модела и естетских образаца имплементираних у савремено дело.

Кључне речи: архитектура, црква, православни храм, циборијум.

ABSTRACT

The primary motive behind this paper is to identify the presence of ciborium structures in Serbian ecclesiastical architecture. The physical scope of the research encompasses, in a broader sense, the Christian temple, and more specifically, the altar space, which is examined through the method of identifying theological symbolism. The sacred topography of the Christian church is interpreted from the standpoint of theological and programmatic significance. The spatial units of the church are briefly analyzed through theological symbolism, in order to gain insight into the origin of their meaning. The research highlights the types of ciboria, both past and present. The typological method points to the existence of various types of ciboria. By determining their theological origin, the study will shed light on the types of ciboria in the liturgical practice of Serbian Orthodox churches throughout history. The functional method will determine their purpose. A descriptive approach provides insight into their architectural and decorative features. The paper examines the way in which their functionality is integrated with visual expression, emphasizing a non-arbitrary interpretation of the corresponding artistic heritage. As part of the development and completion of the altar's physical structure, the analysis of contemporary examples aims to present them as a contribution to answering the question of their meaningfulness. The method of transposition will consider in detail the ways historical models and aesthetic patterns are used and implemented in contemporary works.

Keywords: architecture, church, Orthodox temple, ciborium.

УВОД

Стилски полиморфан и слојевит, опус савремене црквене архитектуре и примењене уметности би требало да настоји да нагласи одговарајућу рецепцију претходних етапа развоја црквеног градитељства и сродних уметности (Marinković, 2010:179–182). Истовремено, исказује се потреба ангажовања својеврсних методолошких поступака, и код одређених тема, у различите видове архитектуре уз обраћање пажње на детаљ, аутентичност и комбинацију материјала. Тиме је, чини се, могуће изрећи

* Димитрије Маринковић, Завод за заштиту споменика културе у Панчеву, dimitrije013@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5011-0010>

јаснији став према актуелној црквеној архитектури, али и историји архитектуре уопште. Тако би се показало како данас архитектонска синхронија и дијахронија подједнако служе стварању промишљене, а тиме уједно и савремене православне црквене архитектуре, која брижљиво брине о очувању наслеђа и својеврсном аутентичном настављању традиције. Традиција не треба да буде схваћена као низ задатих правила, већ као слободно, недогматско *промишљање* и *примењивање* историје, као и испољавање својевсног *métier*-а архитектуре.

У стваралаштву савременог црквеног екстеријера и ентеријера храма које је својеврсна временска интерполација, између асимилације и контрапункта као његових основних принципа, исказује се потреба проналажења одговарајућег решења у коме би требало да на најбољи начин дође до изражаја стратегија суптилних, промишљених и утемељених интервенција без произвољности. Оне би требало да се огледају у транспонованом, поједностављеном и осавремењеном концепту и моделу, као и декоративном детаљу, који се увек налази у суштинској вези са окружењем. Стога, савремена црквена православна архитектура из превасходно културолошких разлога, треба да происходи из естетске категорије *узвишеног*, особене византијској провенијенцији (Kavarnos, 1988:42–43).

У првим вековима установљена просторна организација хришћанског храма налагала је његово унутрашње уређење испуњавањем одређених артифицираних објеката који су кореспондирали са одговарајућим обележјима богослужбених ритуала. Тема и предмет овог истраживања циборијума обухватају у ширем смислу материјални свет артифицираних објеката намењених богослужењу у православној цркви. Својим положајем, величином, обликом као и примењеним системом архитектонске декорације, ови објекти снажно утичу на обликовање визуелне културе.

Примени балдахинских структура и њиховом утицају на визуелну културу савременог доба, као специфичном архитектонско-литургијском феномену, није посвећена истакнута научна пажња. Сакрални смисао, улога и реторички потенцијал ових објеката происходе из симболичке употребе и значења. Њихова сврсисходност вуче корене још из старог века и она је до савременог доба остала непромењена.

Први векови хришћанства, у којима је дошло до утврђивања основних догмата и богослужбене форме, обухватили су и утврђивање праваца развоја визуелних уметности, чија материјализација је непосредно повезана са схватањем света и човека у оквиру нове вероисповести. С тога је архитектура, као својеврсна вештина људског стваралаштва, као и у свим претходним епохама, узела озбиљно учешће у тумачењу хришћанства, све до данас.

САКРАЛНА ТОПОГРАФИЈА ХРИШЋАНСКОГ ХРАМА

Шире физичко подручје овог истраживања је хришћански храм. У поларизацији мишљења антике и хришћанства, а изнад свега у настојању да хришћанство заузме одговарајуће позиције на историјској сцени, архитектура црпи искуства различитих културних вредности, док коначно, ношен хришћанском идејом, храм није више „стан Бога“, већ дом у коме се „ломи хлеб“, где се хришћани окупљају на „вечере љубави“ и место сусрета Бога и човека (Tomasović, 1990:110).

Уже подручје истраживања су просторне јединице хришћанског храма у којима се поставља и користи одговарајући богослужбени мобилијар. Просторне јединице хришћанског храма такође имају извесно симболичко значење. Почетак храма-цркве је припрата (нартекс)¹. У југозападном травеју припрате обично је и суд – фијала (φιάλη)² за освештану воду – агијазму (αγίασμα, агіазма) (Petković, 1935:1). Највећа просторна јединица храма је брод или лађа (ναός) (Fotić, 2007; Mirković, 1982:99,114–115)³. То је простор који симболизује Нојеву лађу у којој верни налазе „уточиште“ (Mirković, 1982: 99)⁴. У продужетку наоса се налази презвитерион кога чине олтарски простор, ђаконикон са јужне стране и протезис са северне стране олтара (Muravjov, 1993:14). Олтар (светилиште, altar ara) је простор у коме се налази часна трпеза (αγία τραπέζα, θυσιαστήριον) на којој се обављају свете тајне (Fundulis, 2004, 24; Kolesnikova, 2006:69–72), која већ у ранохришћанским временима често има одговарајући архитектонски покров, који се на овом месту назива киворионом (κιβώριον, Киворі́й) (Ορλανδου, 1954:476; Sturgis, 1989: 602-603; Tomasović, 1990:117; Harris, 2000:115; Bogdanović, 2002:7; Krauthajmer, Ćurčić, 2008:48; German, 2008:15; Marinković, 2010:125–139). Олтар најчешће има облик шкољке (αψίς-свод или лук, κόγχη, concha, absis), односно конхе која по светим оцима представља пећину у којој се родио Богомладенац (Mirković, 1982:99; Tomasović, 1990:114–115).

ЦИБОРИЈУМИ НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ

Од времена када најстарије хришћанске заједнице почињу да граде своје храмове, оне их испуњавају циборијумима. Сходно основној намени, проистеклој из старијих цивилизација, а која се превасходно тиче слављења, али и физичке заштите садржаја који наткривају (Sturgis,

1 То је истовремено подручје Старог завета које просторно треба да подсећа на Мојсијеву скинију. Припрата је место уласка у Цркву и прихватање показаних, а тај улазак се остварује светом тајном крштења.

2 Фијала означава чашу: II Мојс. 27, 3; Нејем. 7, 60; Апок. 15, 7; 16, 1; 0 томе видети код: Petković, 1935:304.

3 Лађа, наос и храм су називи богослужбеног простора намењеног верницима првобитно у базиликама, а касније у свим црквама. 0 томе видети код: Fotić, 2007.

4 Наос је и „ново небо“ и „нова земља“, место заједнице освештаних и обожених чланова Цркве, царство Божије на земљи. 0 томе видети код: Mirković, 1982:99,114–115.

1989:602–603; Harris, 2000:115), развио се велики број типова овог црквеног уређаја (Marinković, 2010:125–139). Основну архитектуру циборијума чинили су стубови који су носили својеврстан покров разноврсних облика (Bogdanović, 2002:7). Различно обликовани стубови међусобно су били повезивани типом конструкције који се разликовао у односу на поднебље (Maksimović, 1961:30). Величина, материјал и раскош украса циборијума, посебно оних над часном трпезом (αἷα τραπεζα, θυσιαστήριον), увек су били у спрези са значајем храма и новчаном моћи његовог ктитора.

На нама територијално блиском источнојадранском подручју, особиту пажњу неколиких истраживача одавно је привукао велики број циборијума различитих типова насталих у прошлости. Они су подизани у периоду до Велике шизме, као и касније, тада припадајући црквама римокатоличког култа. Вредно је поменути исходе истраживања Војислава Кораћа (Korać, 2001:78–88, 107), Ђорђа Јанковића (Janković, 2007:87,93,99–100,104–105,114–116, 153), Павла Мијовића (Mijović, 1985:91–103), Дубравке Прерадовић-Петровић (Preradović-Petrović, 2002:247–267), Лазара Мирковића (Mirković 1951:277–280), Јованке Максимовић (Maksimović, 1961), Милке Чанак-Медић и Зорице Чубровић (Čanak-Medić, Čubrović, 2010), Павуша Вежића и Миленка Лончара (Vežić, Lončar, 2009) и Жељка Пековића (Peković 2010). Међу таквим објектима у бројности предњаче они који су још од времена раног средњег века грађени на јужном приморју источнојадранског подручја над часном трпезом.

ТРАДИЦИОНАЛНИ ЦИБОРИЈУМИ У СРПСКОЈ ЦРКВЕНОЈ АРХИТЕКТУРИ

Када је реч о црквама из византијског културног и духовног круга, у српским средњовековним црквама олтарски циборијуми – кивориони, присутни су само у различитим ликовним представама зидног сликарства. Тумачећи намену простора, ове представе истичу само садржајно обележје у структури слике (Stojaković, 1970, 165, 170, 183, 205). Постојање кивориона у српским средњовековним црквама није утврђено. Упркос познатим препорукама Светог Германа Цариградског и Светог Симеона Солунског за њиховим присуством у ансамблу литургијског мобилијара, разлог њиховог одсуства из православне литургијске праксе у средњовековној Србији није расветљен.

Кивориони се у српским црквама први пут појављују у нововековном раздобљу. Подизани су изнад часне трпезе на којој се у току литургије у славу Исуса Христа обавља бескрвна жртва (1. Коринћ. 10:18–21; Јевр. 13:10). С тога је часна трпеза покривена срачицом (кошуља, катаσάκιον),

односно сликом белог покрива у који је било увијено тело Христово.⁵ Иако још увек нису научно обрађени, познато је неколико олтарских циборијума насталих у нововековном раздобљу. Изнад часне трпезе у Саборној цркви у Сент Андреји (Davidov, 2001:91–92; Timotijević, 2008:13), у хиландарском католикону, као и у Саборној цркви у Пироту. Под утицајем грко-католичке традиције током XVIII века били су подигнути циборијуми над часним трпезама у олтарима црква у манастиру Лепавини, кога је вихор бомбрадовања однео 1943. године, као и у Крушедолу, који је познат по инвентарским белешкама, и који такође није остао сачуван (Timotijević, 2008:12–13).

Најстарији пример наткривне структуре у српском црквеном градитељству везује се за бочни огранак типологије циборијума (Marinković, 2010:126–127). Реч је о типу циборијума који наткрива фијалу за агиазму. Овај суд за воду пратио је развојни пут хришћанске симболике кроз слављење освештане воде испуњене божанским Духом. Фијала је служила искључиво за освештавање воде и њено чување (Kandić, 1998–1999: 61–77; Sturgis, 1989: 602–603; Brija, 1997:24; Popović, 2003:1; Kandić, 2005:155–157). У православној цркви чин великог водоосвештења обавља се на вечерњој служби пред сам празник Крштења Господњег (Богојављење) (Велики типик, 1929:96–98). Молитва за освештење воде је текст чији је садржај од изузетно велике догматске важности.⁶ О посебној намени фијале говори и чињеница да су овакве посуде обавезно имале поклопце, чија је сврха била чување освештане воде (Maksimović, 1977:244). Према светоотачком предању, освештена вода није кварљива, па је сходно томе могла да буде употребљавана током године (Popović, 2003:1). Она је служила за очишћење душе и тела, исцељење, заштиту од свих зала, спасавање од непријатеља (Kandić, 1998–1999:61–77; Čanak-Medić, Todić, 2005:238).

Настарији тип оваквог циборијума је био испред југозападног pročеља Богородичине цркве у манастиру Студеница.⁷ Слободан Ненадовић се својевремено бавио питањем његовог првобитног положаја (Nenadović, 1957:76–78). На основу сачуваног стилобата са базисима, он је изнео графички предлог реконструкције студеничког циборијума (Nenadović, 2003:147,155,456,463). Милка Чанак-Медић је спровела детаљно техничко снимање остатака и

⁵ Преко ње се уобичајено поставља нарочито украшен покривач (ἐνδύτιον, ἐνδύτιον, palla) који симболизује Спаситељево одело које сија као светлост. О томе видети код: Kolesnikova, 2006:75; Fundulis, 2004, 4; Mirković, 1982:101–102.

⁶ Текст Светог Софронија, патријарха јерусалимског из VII столећа, говори о космичкој димензији оваплоћења, као и Христовом крштењу као чину космичког обнављања. Јављање Свете Тројице на крштењу Господњем испуњава светлосту космос, а земља прима семе нове твари *освештењем природе вода* (Kandić, 1998–1999:61–77).

⁷ Код извесних страних истраживача и путописаца остаци овог циборијума су примећени у XIX столећу (Essenwein, 1886:157; Holtzinger, 1899:161).

дескриптивно их обрадила, укључујући и фијалу из каснијих времена (Čanak-Medić, 1986:144). Сачувани елементи овог циборијума су дескриптивном методом опсежно разматрани у циљу утврђивања његових конструктивних својстава као и украсних обележја. Последњих година, критички је обрађена Ненадовићева хипотетична реконструкција (Marinković, 2011:107–109).

Од осталих типова познат је и циборијум-проскинитар (προσκυνητήριον),⁸ који је у прошлости постојао у цркви Вазнесења Господњег у манастиру Жичи (Čanak-Medić, 1995:15–17; Čanak-Medić, 1997:114–128; Čanak-Medić, Todić, 2007:14). На основу исхода археолошких ископавања, као и истоврсних примера из цркава византијског културног круга, Даница Поповић је разматрала питање могућег садржаја који је овај тип прислоњеног циборијума-проскинитара могао да наткрива (Porović, 2000:26), док се Милка Чанак-Медић бавила његовим обликовним претпоставкама (Čanak-Medić, 1997:114–128).

Подизањем манастира Крушедола почетком XVI века почињу да се оснивају и граде наши манастири са црквама којима је унапред одређивана *реликвијарна меморијска намена* (Timotijević, Kulić, 2009:17). Појединим црквама, попут крушедолске, ова намена је била допуњена и фунералном, која је утемљена на есхатолошком учењу о смртном телу, бесмртној души и вечном загробном животу (Timotijević, Kulić, 2009:18). Међутим, тек с краја XVII и у првим деценијама XVIII века, доследно савременим барокним схватањима, предолтарски простор се у црквама Карловачке митрополије почиње да уобличава као *teatrum sacrum*. Његову театралност, која се среће у средњоевропским римокатоличким црквама тог времена, у нашим храмовима истичу раскошно дрворезбарени и украшавани високи тронове за кивоте у које се смештају честице моштију светих (Timotijević, Kulić, 2009:32). Таква новина у реструктурираном уобличавању симболичне топографије храмова у Митрополији уведена је посредством римокатоличке посттридентске архитектуре, имајући за циљ да се у предолтарју истакне, како Тимотијевић каже, „... церемонијална торшественост литургијског ритуала” (Timotijević, Kulić, 2009:32). У складу са оваквим тумачењем литургијског простора, у нашим црквама појављују се својеврсни тронове у виду проскинитара који се налазе у линији склопа иконостаса. Они су имали намену уоквиравања кивота са похрањеним моштима ради истицања њиховог значаја и култа у предолтарју. Такве проскинитаре најпре срећемо у Крушедолу (Timotijević, Kulić, 2009:59), потом Раковцу, Шишатовцу и Војловици (Todić, 2011:92). Међутим, једино се изнад кивота са

целокупним моштима Светог Теодора Тирона у Хопову налази балдахинска конструкција, која је подигнута 1747. године (Timotijević, 1999:123–137). Подстакнуту величином кивота који треба да истакне, структуру хоповског циборијума чини правоугаона „менза” над којом се издиже балдахин на четири тордирана стуба (Timotijević, Kulić, 2009:59).

Саграђен 1784. године, познат је у Хиландару циборијум над фијалом барокних обележја, који је у порти манастира подигнут надомак католикона. Подстакнут обликом, Сава Хиландарац овај циборијум над фијалом назива и *ротондом*. Важна је напомена да се, због типика богослужења који се вековима спроводи на Светој Гори, вода у фијалама освештава сваког месеца, ради окрепљења монаха приликом дугих свакодневних служби (Sava Hilandarac, 1898:92). О његовим архитектонским обележјима међу којима се истиче јединствена елеганција облика чије одмерене пропорције предњаче међу осталим истоврсним светогорским циборијумима, писало је више наших значајних истраживача, а о томе, као и о иконографском програму који украшава потрбушје калоте, подробно је писао Миодраг Јовановић (Jovanović, 1971:173–185).

Са самог краја четврте деценије минулог столећа, као надасве садржајна реминисценција, настаје циборијум над фијалом у југоисточном делу порте манастира Жиче (Kadijević, 1996:102,162; Kadijević, 2000:346; Čanak-Medić, Todić, 2007:10,12; Marinković, 2011:87–88; Marinković, 2014:9–31). Иако је у новије време оповргнуто ауторство Момира Корунковића на поменутом објекту у Жичи, оно је несумњиво на дрвеном циборијуму-проскинитару који наткрива својеврсно молитвиште Светој Петки у Вазнесењској цркви у Београду према Корунковићевом пројекту из 1950. године, изведеном четири године касније (Kadijević, 1996, 105, 125).

Манастир Жича

По завршетку изградње цркве у Жичи, Свети Сава се постарао и за унутрашње уређење храма. Различити писани извори говоре у прилог ангажовања живописаца и каменорезаца из Константиновог града (Čanak-Medić, 1995:16–17,59). Првобитна олтарска преграда била је исклесана и постављена између источних поткуполних пиластера, испред чијих су западних лица према наосу били дубоки проскинитари (προσκυνητήριον) (Čanak-Medić, 1997:114–128; Čanak-Medić, 1995:57–60; Čanak-Medić, Todić, 2007:15). Међутим, та целина је нестала у XIV веку, а на њеном месту је била постављена нова олтарска преграда, која је такође у међувремену ишчезла (Čanak-Medić, 1995:60–61 Kandić, 2007:43,53). Судећи по истоврсним примерима тог доба, у интерколумнијама ових двеју жичких олтарских

⁸ Προσκυνητήριον је простор, место поклоњења. О томе видети код: Babić, 1975:15 (са старијом литературом).

Сл. 1. 3Д реконструкција северног циборијума – проскинитара у Спасовој цркви манастира Жиче (према хипотетичкој реконструкцији Милке Чанак-Медић) / Fig. 1. 3D reconstruction of the northern ciborium – proskinitar in the Church of the Savior of the Žiže Monastery (according to the hypothetical reconstruction of Milka Čanak-Medić)

преграда несумњиво се може претпоставити да су се уместо икона налазиле катапетазме окачене о епистиљон. Милка Чанак-Медић је урадила студијске реконструкције обе олтарске преграде (Čanak-Medić, 1995:58,60). У оквиру проучавања и тумачења старије олтарске преграде она је спровела хипотетичну реконструкцију њених бочних огранака у виду проскинитара, чији је конструктивни склоп сродан структури циборијума. (Сл. 1).

Источни део циборијума-проскинитара у Жичи чини конструкција од две прислоњене колонаде чији се базиси завршавају изнад зидаог сокла. Са горње стране оне су спојене дијафрагмом чији је отвор тролисне контуре, а са горње стране завршен равно. Гледано у целини, овај склоп је био свечани рам који је уоквиравао мозаичне иконе са представом стојеће фигуре Христа на јужној и Богородице са Христом у наручју на северној страни. Међутим, оно што ове проскинитаре чини особеним, то је њихова дубина. Судећи према пронађеним отисцима у подлози плочника, на одстојању од око 120цм од западног лица источних

поткуполних пиластера, почивао је пар слободностојећих стубова на једностепеним бочним крилима солеје. Њихова обрада је истоветна оним прислоњеним колонадама, али са разликом која се огледа у дужини њихових стабала. Са јужне и западне стране стубови су повезани истоверним преградама. Горња конструкција је вероватно била затворена равно (Čanak-Medić, 1995:59–60,114). Због недостатка поузданих података, декоративне појединости ових проскинитара дате су схематично. На темељу порекла облика овог могућег типа циборијума, претпостављена је његова тролисна контура доњег завршетка вертикалних дијафрагми „корпе“⁹.

⁹ Примена тролисног облика лучног отвора присутна је у уоквиравању фреско-икона изображених на површинама стубаца или зидова уз олтарску преграду. Изглед таквих оквира, било у камену или насликан, имао је архитектонске и декоративне одлике прочеља самосталног циборијума прислоњеног уз зид који је наткривао икону (Čanak-Medić, 1997:124). Такав је плитки камени проскинитар са горњом плочом која тролисним отвором уоквирује фреско-икону Светог Пантелејмона у цркви посвећеној истом светитељу у Нерезима. Овакав облик проскинитара у Нерезима подсећа на украс чеоне стране неког циборијума с равним коровом, без пирамидалног крова. (прим. аут.)

Гледано у целини, конструктивна обележја, склоп и функција жичких проскинитара сврставају их у својеврсне циборијуме. Судећи према положају и облику њиховог обриси, као и према степену померености трансепта из попречне осе према западу, ове појаве наводе на претпоставку да се на постављање ових циборијума мислило од почетка градње храма, све у циљу стварања одговарајућих дубоких простора пред олтарском преградом за неки свечани и врло значајан камени намештај. Као што је у уводном делу већ поменуто, познато је да су циборијуми наткривали неки садржај чија су обележја била важна за хришћански култ. Осим функције уоквиравања престоних икона, за жички циборијум-проскинитар је претпостављено да је у свом подножју имао и намену наткривања неких угледних светиња (Čanak-Medić, 1997:122–127). Указујући на сродне примере у црквама у којима су се под сличним проскинитарима, односно балдахинским конструкцијама, излагале реликвије, Милка Чанак-Медић не искључује могућност да је образац цариградских решења, пре свих Свете Софије, у делимичном смислу организације унутрашњег простора имао и одјека у обликовању каменог намештаја у Жичи. У североисточном делу цариградске Свете Софије, повремено, о посебним празницима, честице Часног крста и реликвије Страсти Христових излагане су преко пута улаза у скевофилакион, у подножју циборијума који су били спроведени по угледу на решења остварена у јерусалимској базилици на Голготи (Čanak-Medić, 1997:123).

На самом измаку четврте деценије минулог века у југозападном делу порте манастира Жиче подигнут је

циборијум над фијалом.¹⁰ (Сл. 2 и 3) Његов положај је необичан у скрајнутости у односу на постојећа манастирска здања¹¹. Основни облик овог циборијума од беловодског пешчара образује осам камених стубова над којима се издиже калота са крстом на врху. Калота је са доње стране омалтерисана и осликана, а са горње покривена лимом. У средишту стилобата и циборијума налази се камена фијала за агијазму. Овај реципијент је својеврстан лахан за освештење воде (ή λεκάνη του άγιασμού). Његова дубина је довољна за потапање исправљеног крста, као што то предвиђа Типик манастира (Τό Τυπικόν), односно поредак за чин малог освештења воде и чин великог водоосвештења на празник Богојављења (Fundulis, 2004:37).

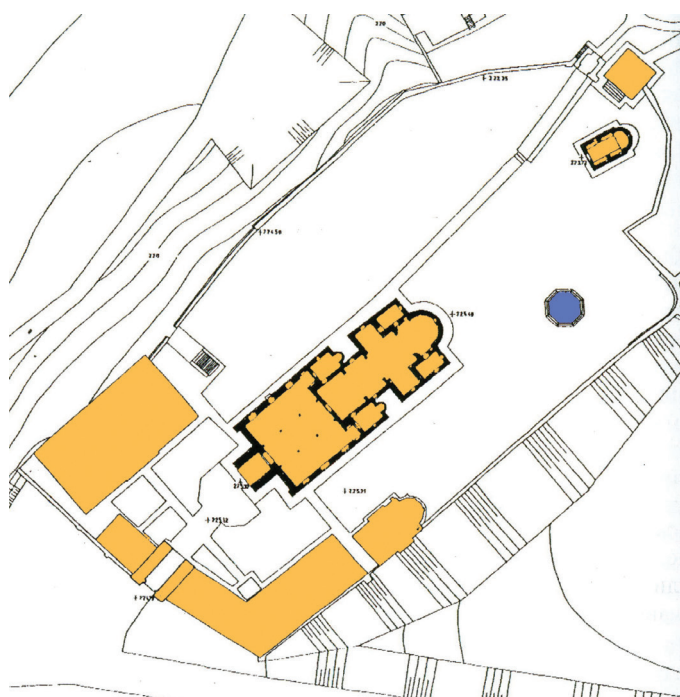
Изведени циборијум са фијалом је складних пропорција. Присутне бројне и знатне различитости између познатог нам Коруновићевог цртежа и изведеног објекта најпре су навеле на помисао да је овај објекат дело неког другог аутора. У међувремену се дошло до усмених сазнања да је предак породице каменорезаца Љубисав Смиљковић из Беле Воде код Крушевца изградио овај објекат непосредно по налогу владике Николаја Велимироваћа.

Скрајнути положај овог циборијума у порти оставља утисак да је подигнут пре као успомена на моделе из прошлости, него као потреба за истицањем садржаја који наткрива. Ипак, без обзира на положајну посебност, жички циборијум са фијалом несумњиво представља покушај реинтерпретације светогорских модела, успешан на архитектонско-обликовном плану.

Сл. 2. и 3. Положај и изглед циборијума над фијалом у порти манастира Жиче / Fig. 2. and 3. Position and appearance of the ciborium above the phial in the gate of the Žiće monastery

10 Првобитни пројекат за његову изградњу израдио је 1937. године архитекта Момир Коруновић. Техничка документација жичког циборијума брижљиво се чува у заоставштини архитекте Момира Коруновића у породичној кући у ул. Ламартиновој 10 у Београду.

11 Положај циборијума са фијалом у основи комплекса манастира Жиче видети код: Čanak-Medić, 1995:14, сл. 1

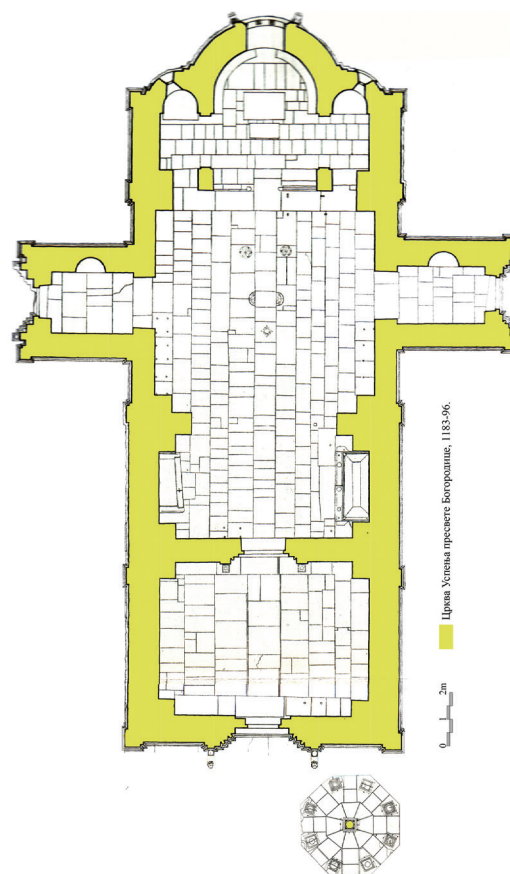

Манастир Студеница

Циборијум над фијалом испред Немањине Богородичине цркве у манастиру Студеници могао је да буде подигнут у периоду између самог измака XII и треће деценије XIII столећа (Nenadović, 1957:76–78; Popović, 2003:1; Nenadović, 2003:147,155,456,463). (Сл. 4) Његова изградња је спроведена истовремено са Богородичином црквом. (Сл. 5) Дограђњом Радослављевог припрате 1235. године, овај литургијски објект нашоа се у унутрашњости новообразованог простора.

Од првобитне структуре остао је сачуван осмострани једноstepени стилобат са осам базиса који су носили наткривну конструкцију, као и камена фијала. (Сл. 6) (Čanak-Medić, 1986:110). Хипотетична реконструкција, према Слободану Ненадовићу, представља полигоналну структуру са пирамидалним кровом.

Студенички циборијум над фијалом остао је усамљен пример овакве архитектонске структуре у српској средњовековној архитектури. Судови за освештану воду остали су у литургијској пракси, чиме је истакнута њихова богослужбена оправданост и неопходност (Čanak-Medić, 1995:14; Marinković, 2011:87–88; Marinković, 2014).

Сл. 4. Основа првобитног положаја циборијума над фијалом испред Богородичине цркве манастира Студеница / Fig. 4. The basis of the original position of the ciborium above the phial in front of the Church of the Virgin Mary of the Studenica Monastery

Сл. 5. Претпостављени изглед и положај првобитног циборијума над фијалом испред Богородичине цркве манастира Студеница / Fig. 5. The assumed appearance and position of the original ciborium above the phial in front of the Church of the Virgin Mary at the Studenica Monastery

Сл. 6. Данашњи остаци циборијума над фијалом у Радослављевој припрати у Богородичиној цркви манастира Студеница / Fig. 6. Today's remains of the ciborium above the phial in the Radoslav's narthex in the Church of the Virgin Mary at the Studenica Monastery

Циборијум у Месићу

На самом измаку минулог столећа, подигнут је киворион у католикону Рођења Светог Јована Крститеља у манастиру Месићу.¹² (Сл. 7) Идејни творац овог екслизијалног објекта је био тадашњи епископ банатски Хризостом (Столић) (*1939. †2012.).¹³ Основна архитектоника месићког кивориона утемељена је на моделима ранохришћанских олтарских циборијума. Четири прислоњена стуба уз часну трпезу подупиру крстасти свод који је одозго затворен четвоространим кровом. Примењени материјали за његово уобличавање су јасеново дрво и теракота на позлати. У појединостима, декоративност овог циборијума значајно се разликује од система украшавања примењиваног у минулим епохама.

Постављање олтарског циборијума у католикону манастира Месића био је савремени покушај оживљавања овог елемента литургијског намештаја у српском православном храму (Marinković, 2014:93–113). Подухват има посебан значај будући да је реч о интервенцији у унутрашњем амбијенту објекта који је евидентиран као културно-историјски споменик од изузетног значаја.

Стубови олтарског циборијума су прислоњени на угловима постојеће камене часне трпезе на којој се, у току литургије у славу Исуса Христа, обавља бескрвна жртва (1. Коринћ. 10:18–21; Јевр. 13:10). С тога је часна трпеза несметано покривена срачицом (кошуља, катаџрквион), односно сликом белог покрива у који је било увијено тело Христово. Преко ње се уобичајено поставља нарочито украшен покривач (ἐνδύτή, ἐνδύτιον, *palla*) који симболизује *Спаситељево одело које сија као светлост*. Изнад колонада су постављене дијафрагме, које у доњем делу имају полукружни отвор. Над угловима горње површине олтарске мензе постављени су слободностојећи стубови. Над њима је разапет крстасти свод правоугаоне основе над којим је образован пирамидални кров. У појединостима, декоративност овог циборијума значајно се разликује од система украшавања примењиваног у минулим епохама.

У средини парапета је орнамент квадратног обриси од теракоте на позлаћеној дрвеној подлози. Заставице из

средњовековних рукописних књига биле су непосредано изходиште и подстицај за формирање геометријске схеме овог парапетног орнаmenta. Тиме је показан покушај транспоновања овог елемента из минијатурног ликовног фонда у декоративни система литургијског намештаја.

Одласком на жичку катедру епископа Хризостома који је подстакао његово подизање,¹⁴ занимање за овим литургијским намештајем у месићком католикону није се одржало. Он је уклоњен 2008. године,¹⁵ непосредно пре демонтаже и дрвене олтарске преграде подигнуте 1996. године.¹⁶ (Сл. 7)

14 У време израде циборијума настојатељица манастира Месића је м. Параскева (прим. аут.).

15 Уклањање олтарског циборијума у Месићу спроведено је у време епископа банатског Никанора (Богунувића) и настојатељице манастира Месића м. Параскеве (прим. аут.).

16 Месићки киворион је у току свог постојања био представљен јавности у неколико наврата кроз различите видове. Најпре, на ретроспективној изложби његовог пројектанта под називом *На међи миленијума*, која је током јануара и фебруара 2000. године била приређена у галерији Духовног центра „Владика Николај Велимировић“ у Краљеву. Исте године, на насловној страни *Банатског весника* LX (XXX), бр. 1-2, објављена је фотографија овог кивориона, са напоменом да на његовим парапетима још увек нису били постављени орнаменти од теракоте. О месићкој олтарској прегради видети код: Marinković, 2010:128–135.

Сл. 7. Положај и изглед кивориона у цркви Светог Јована Крститеља манастира Месића / Fig. 7. Location and appearance of the kivorion in the church of St. John the Baptist, Mesić Monastery

12 Иако је већ био подигнут, Даринка Рацков у својој монографији о манастиру Месићу нигде не помиње постојање овог олтарског циборијума. Идејни и извођачки пројекат месићког кивориона је урадио у пролеће 1999. године архитекта Димитрије Љ. Маринковић. Његово извођење спровела је група столара из Зрењанина крајем 1999. године. Керамичку парапетну декорацију извела је Марија Младеновић. Оригинална техничка документација извођачког пројекта овог циборијума рађена је у тушу на паус-папиру формата А3. Она се налази у документацији пројектанта, а његове фотокопије у архивама владичанског двора у Вршцу и манастира Месића.

13 Захваљујући оваквом настојању, епископ Хризостом се може сматрати покретачем увођења овог олтарског намештаја у савремену литургијску праксу у српским православним црквама. Епископ Хризостом (Столић) је управљао банатском епархијом од 1992 – 2004. године. О његовом животу и раду видети у: *Споменица епископа жичког Хризостома (Столића) (1939†2012), 2013.*

Сл. 8. Изглед кивориона у Спасовој цркви у Жичи / Fig. 8. Appearance of the kivorion in the Church of the Savior in Žiča

Циборијум у Жичи

На подстицај жичког епископа Хризостома (Столића), у Спасовој цркви у манастиру Жичи постављен је 2006. године киворион. (Сл. 8)¹⁷ Његова основна функција је у архитектонском истицању свршавања бескрвне жртве. Постојећу часну трпезу правоугаоног облика обухватио је камени киворион ступцима са капителима сведених флоралних мотива, урађеним по угледу на реконструисане капителе бифора са спољне припрате жичког католикона.¹⁸ Положај колонада олтарског циборијума је истоветан ономе у Месићу. Оне не додирују на угловима постојећу часну трпезу. Изнад колонада су разапете преграде, које у доњем делу имају полукружни отвор. Са горње стране оне уоквирују и бочно затварају правоугаони простор под собом. Горњу конструкцију чини четворострани пирамидални кров правоугаоне основе, на чијем врху је крст једноставног облика и без профилације.

Циборијум изнад часне трпезе у жичком Спасовом дому није у потпуности завршен. Будући да киворион изнад престола представља небо, намера епископа жичког Хризостома је била да се у унутрашњости његове кровне конструкције постави лаки дрвени крстасти свод по коме би се осликали Сунце, Месец и звезде. Позната пракса из настаријих времена која је налагала да у просторном делу

киворијума између горње конструкције и светог престола, који се назива *περίστεριον*, виси златан или сребрни голуб као симбол Духа Светога чијом се силом освештавају Свети дарови на часној трпези, требало би да буде примењена и на жичком олтарском циборијуму, чиме би радови на њему били употпуњени.

ЗАКЉУЧНО РАЗМАТРАЊЕ

Разлози за подизање савремених кивориона су функционалне природе. Садржајна оправданост, како је иначе образложено, има упориште у тријадологији и христологији. Као што је поменуто, светоотачка литература недвосмислено упућује на њихово присуство у ансамблу обавезног литургијског мобилијара православне цркве. Познате препоруке Светог Симеона Солунског из XV века кажу да „... олтар треба да буде саграђен на источној страни... и унутар олтара поставити киворијум и стубиће на којима се утврђује света трпеза...” (*Сочинения блаженног Симеона*, 1856:152).

Подухват изградње савремених кивориона у католиконима у манастирима Месићу и Жичи добија на значају будући да је реч о интерполацији савремених литургијских архитектонских структура у унутрашњем амбијенту објеката који су заштићени као споменици културе од изузетног значаја. У Месићу је у оквиру интерполације примењен принцип својеврсног стилског контрапункта,

¹⁷ Идејни и извођачки пројекат урадио је 2004. године архитекта Димитрије Љ. Маринковић.

¹⁸ О реконструкцији бифора спољне жичке припрате, као и њеним претпостављеним капителима, видети код: Canak-Medić, 1995:56, 116 (цртеж 93).

а у Жичи асимилације. Положаји савремених олтарских циборијума у оба случаја нису били угрожавајући према постојећим часним трпезама. Њихов доњи део је остао нетакнут у нижем делу циборијума. Вертикалне димензионалне вредности прилагођене су запреминским обележјима олтара, које посматрачима из наоса не ометају визуелну доступност сачуваним фрескама у олтару. Коначно, улога поменутих савремених кивориона је надасве суштинска. У смислу њихове намене наткривања и истицања садржаја, коришћење ових богослужбених објеката не угрожава просторне вредности делова цркве у којима су подигнути. Обнављање концепта ових литургијских архитектонских структура у савременој литургијској пракси у поменутих случајевима је оправдано у сваком погледу – од симболичког, преко практичног до естетског.

Познавање историје морфолошких елемената и њихово слободно, утемељено и оправдано коришћење треба да омогући исказивање на више нивоа – владање геометријом и пропорцијама, особеном ликовношћу посебно израженом у детаљима, али и темељним познавањем психолошког ефекта архитектонских форми, потребним за утврђивање обликовних и декоративних обележја и својствених савременог кивориона. У функционалном погледу, њихова примена требало би да буде подразумевајућа, обликовно и димензионално се усклађујући на одговарајући начин са простором у коме се делује. Коначно, као савремена архитектонска творевина, она уједно треба да буде и модерна и постмодерна, савремена и несавремена, настојећи да се представи као веродостојан прилог одговору на питање какве су савремена црквена православна архитектура и примењена уметност данас.

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Babić, G. 1975. O živopisanom ukrasu oltaarskih pregrada. *Zbornik za likovne umetnosti matice srpske*, 11. Novi Sad, 15–16.
- Bogdanović, J. 2002. *The Proclamation of the New Covenant: The Pre-Iconoclastic Altar Ciboria in Rome and Constantinople, Athanasius XX*. Vanderbilt University, 7.
- Brija, J. 1997. *Rečnik pravoslavne teologije*, Beograd: Hilendarski fond Bogoslovskog fakulteta SPC.
- Vežić, P. Lončar, M. 2009. *HOC TIGMEN – ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Glavčić, A., Mladenović, R. ur. 2013. *Spomenica episkopa žičkog Hrizostoma (Stolića) (1939–2012)*. Kraljevo: EUO Eparhije žičke.
- Davidov, D. 2001. Spomenici budimske eparhije: Beograd–Novi Sad: Prosveta, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Balkanološki institut SANU, Matica Srpska.
- Essenwein, A. 1886. Die Ausgänge der classischen Baukunst (Christlicher Kirchenbau), Die Fortsetzung der classischen Baukunst im Oströmischen Reiche (Byzantinische Baukunst), 3. Band, erste Hälfte, Die Baustile. Darmstadt.
- Harris, C. M. Ed. 1983. *Illustrated Dictionary of Historic Architecture*. New York: Dover Publications.
- Janković, Đ. 2007. *Srpsko Pomorje od 7. do 10. stoleća*. Beograd: Srpsko arheološko društvo, povremena izdanja 5.
- Jovanović, M. 1971. Fijala u manastiru Hilandar. *Hilendarski zbornik*, 2, 173–185.
- Kavarnos, K. 1986. *Vizantijska misao i umetnost*. Beograd: Pravoslavje.
- Kadijević, A. 1996. *Momir Korunović*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Kandić, O. 1998–1999. Fonts for the Blessing of the Waters in Serbian Medieval Churches. *Zograf*, 27, 61–77.
- Kandić, O. 2005. *Gradac*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Kandić, O. 2007. Arhitektura srednjovekovnih oltaarskih pregrada u pravoslavnim crkvama Srbije. U: Andrić, M., Vukašinović, V. 2007. *Ikostas kao kulturni i duhovni pečat pravoslavnih hrišćana* (zbornik radova). Kragujevac: Zavod za zaštitu spomenika kulture, 43–53.
- Kolesnikova, V. 2006. *Pravoslavni hram. Simbolika i tradicija*. Moskva: OLMA PRESS
- Korać, V. 2001. *Martinići, ostaci ranosrednjovekovnog grada*. Posebna izdanja. SANU knjiga DCXLVII, Odeljenje istorijskih nauka, knjiga 25. Beograd: SANU, Odeljenje istorijskih nauka : Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti: Podgorica : CANU.
- Krauthajmer, R. Ćurčić, S. 2008. *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Maksimović, J. 1961. Kotsorski ciborij iz XIV veka i kamena plastika susednih oblasti. Beograd: Posebna izdanja, Knjiga CCCXLV, Odeljenje društvenih nauka, knj. 38, Naučno delo – SANU.
- Maksimović, J. 1977. *Kamen, Istorija primenjene umetnosti kod Srba*. I tom. Srednjovekovna Srbija, (grupa autora). Beograd: Muzej primenjene umetnosti.
- Marinković, D. Lj. 2010a. Ikostas i oltaarske pregrade u crkvi Rođenja Svetog Jovana Krstitelja u manastiru Mesiću od XVIII stoleća do danas. *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine*. Novi Sad.
- Marinković, D. Lj. 2010. Ciborijum – poreklo, istorija i tipologija oblika. *Teološki pogledi*, god. 40, br. 1/3. Beograd, 125–139.
- Marinković, D. Lj. 2011. Ciborijumi u manastiru Žiči. *Zbornik MPU*, 07, Beograd, 87–88.
- Marinković, D. Lj. 2011. Ciborijum nad fjalom u manastiru Studenici. *Naša prošlost*, 12, Kraljevo, 107–109.
- Marinković, D. Lj. 2014. Paviljon za Bogojavljenku vodu Momira Korunovića u manastiru Žiči. *Naša prošlost*, 15, Kraljevo, 9–31.
- Marinković, D. 2014. Ciborijum u crkvi Rođenja Svetog Jovana Krstitelja u manastiru Mesiću. *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine*, XXVII. Novi Sad, 128–136.
- Marinković, Č. 2010. ...A la recherche d'un temps présent... *Teološki pogledi, versko naučni časopis*, XLIII, 1/3. 179–182.
- Mirković, L. 1951. Fragment kivorija u crkvi Svetog Trifuna u Kotoru, *Starinar, organi Arheološkog instituta*, Nova serija, Knjiga II. Beograd, 277–280.
- Mirković, L. 1982. *Pravoslavna liturgika*. Beograd: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve.
- Mijović, P. 1985. Ulcinjski ciborijum, *Starinar*, XXXVI. Beograd, 91–103.
- Muravjov, A. N. 1993. *O službi Božjoj u pravoslavnoj crkvi*. Beograd: Trajna radna zajednica „HRAST“.
- Nenadović, S. M. 1957. Ko je sagradio krstionicu iz Radoslavljeve priprate i gde se ona prvobitno nalazila, Studenički problemi. *Saopštenja*, III. Beograd, 76–78.
- Nenadović, S. M. 2003. *Grđevinska tehnika u srednjovekovnoj Srbiji*. Beograd: Prosveta.
- Nikolajević, V. 1984. (reprint iz 1929). *Veliki tipik (ustav crkveni)*. Beograd.
- Orlanđou, A.K. 1952–1957. Η εὐλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης : μελέτη περὶ τῆς γενέσεως, τῆς καταγωγῆς, τῆς αρχιτεκτονικῆς μορφῆς καὶ τῆς διακοσμῆσεως τῶν χριστιανικῶν οἰκῶν λατρείας ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων μέχρι τοῦ σπουδαιοῦ. Rethymno: University of Crete.
- Peković, Ž. 2010. *Crkva Sv. Petra Velikoga, Duborvačka predromanička katedrala i njezina skulptura*. Dubrovnik – Split: Omega engineering d.o.o., Centar Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu u Splitu.
- Petković, S. 1935. *Rečnik crkvenoslavenskog jezika*. Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija Sremski Karlovci.
- Popović, D. 2000. Sacrae reliquiae Spasove crkve u Žiči. *Zbornik radova Manastir Žiča*. Kraljevo, 26.
- Popović, D. 2003. Agiazma manastira Morače. *Glasnik DKS*, 27, Beograd, 1.
- Preradović-Petrović, D. 2002. Ulcinjski ciborijum, natpis i reljefne predstave. *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, L(50), Perast: Muzej grada – Kotor: Pomorski muzej.
- Sava Hilandarac. 1898. (reprint 1989). *Sveta Gora*. Beograd – Požarevac: Dragomir Antić, David Gaon, Aleksandar Gaon.
- Stojaković, A. 1970. *Arhitektonski prostor u slikarstvu srednjovekovne Srbije*. Novi Sad: Matica srpska, Odeljenje za likovne umetnosti.
- Sveti German Carigradski 2008. *Istorija Crkve i mističko sozercanje*. Beograd: Izdavački fond Srpske pravoslavne crkve Arhiepiskopije beogradske-karlovačke.
- Sturgis, R. Davis, F.A. 2013. *Sturgis' Illustrated Dictionary of Architecture and Building, An Unabridged Reprint of the 1901–2 Edition*. New York: Dover Publications.
- Timotijević, M. 1999. Tron za kivot sa moštima svetog Teodora Tirona u manastiru Novo Hopovo – poreklo oblika i značenje. *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine*, XX. Novi Sad, 123–137.

- Timotijević, M. 2008. *Manastir Krušedol*. knjiga II. Beograd – Novi Sad, Draganić, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Vojvodine.
- Timotijević, M., Kulić, B. 2009. *Tronovi crkve manastira Krušedola*. Novi Sad.
- Todić, B. 2011. Još nešto o Vojlovici i njenim ikonostasima i tronovima. *Saopštenja*, XLIII. Beograd, 92.
- Tomasović, M. 1990. Hrišćanski hram, *Bogoslovlje*, 34, 109.
- Fotić, A. 2007. Počeci osmišljavanja bogoslužbenog vremena i prostora, nastanak i koncepcija hrišćanskog hrama. *Godišnjak, časopis za teološko-filozofska i tekuća pitanja PBF „Sv. Vasilije Ostroški“*. Foča.
- Fundulis, J. 2004. *Liturgika I, uvod u Sveto bogoslužjenje*. Kraljevo: Eparhijski upravni odbor Eparhije žičke.
- Holtyinger, H. 1909. *Altchristliche und byzantinische Baukunst*. Leipzig: Alfred Kröner Verlag.
- Čanak-Medić, M. 1986. *Bogorodičina crkva u Studenici, Arhitektura Nemanjinog doba I*, Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Čanak-Medić, M. 1995. *Spasova crkva u Žiči, Arhitektura prve polovine XIII veka I, Spomenici srpske arhitekture srednjeg veka, Korpus sakralnih građevina*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Čanak-Medić, M. 1997. Delo mramornika Svetog Save u Žiči. *Zbornik radova Spaljivanje moštiju Svetog Save 1549–1994*. Beograd, 114–128.
- Čanak-Medić, M. Todić, B. 2005. *Manastir Dečani*. Beograd. Muzej u Prištini, Centar za očuvanje nasleđa Kosova i Metohije – Mnemosyne, Srpski pravoslavni manastir Visoki Dečani.
- Čanak-Medić, M. Todić, B. 2007. *Manastir Žiča*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Čanak-Medić, M. Čubrović, Z. 2010. *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru*. Kotor: Bokeljska mornarica.

ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА / SOURCES OF ILLUSTRATIONS

- Сл. 1. аутор / Fig. 1. Author
- Сл. 2. аутор / Fig. 2. Author
- Сл. 3. аутор / Fig. 3. Author
- Сл. 4. аутор / Fig. 4. Author
- Сл. 5. аутор / Fig. 5. Author
- Сл. 6. аутор / Fig. 6. Author
- Сл. 7. аутор / Fig. 7. Author
- Сл. 8. Павле Марјановић / Fig. 8. Pavle Marjanović